

A KONZERVATÍV NAGYVÁROSELLENESSÉG IDEOLOGIATÖRTÉNETÉHEZ

TÓTH TAMÁS

A művészetek és tudományok gazdagon illusztrálják a városoknak az emberi társadalom fejlődésében játszott világtörténelmi szerepét. A városfejlődés rendkívüli jelentősége negatív azoknak az ideológiai reakcióknak a heveségén is lemérhető, amelyeket különösen a mindenkori nagyvárosok születése és valamely társadalom egészére gyakorolt hatásának kiterjedésére váltott ki. Az európai városellenesség, ill. városkritika antik és középkori előzményekre¹ nyúlik vissza, modern formái alighanem valamennyi fejlett tőkésországban felbukkantak. Egy ilyen széles tendenciában – bizonyos visszatérő motívumok ellenére – szükségképpen a legkülönbébb ideológiák alkotórészei elegyednek, pontosabban: a városellenesség különféle ideológiai rendszerek többé-kevésbé fontos mozzanata lehet. Elegendő itt olyan eltérő képződményekre utalnunk, mint J. Ruskin és W. Morris „kulturalista ihletésű anti-urbanizmusa” a viktoriánus kori Angliában,² a „Strapaese” irodalmi csoport városkritikája a fasiszta Olaszországban³ vagy a késői kapitalizmus városválságának marxizáló elemzése a francia H. Lefèvre munkásságában stb. Évszázados múltra visszatekintő összefüggő és a nemzeti kultúra egészére kisugárzó hagyományai a városellenesség ideológiáinak főként az Egyesült Államokban⁴ és Németországban vannak. Az alábbiakban a németországi nagyvároskritika 1945 előtti, konzervatív formáinak vázlatos elemzésére teszünk kísérletet.

A modern nagyvárosellenesség első „klasszikusa” Németországban W. H. Riehl (1823–1897) volt, az ő kritikájának motívumait aztán számtalan változatban szőtték tovább a következő évtizedek német ideológusai. Hatása természetesen csak azért lehetett széles és tartós, mert – ha egyértelműen konzervatív alapállásból is – igazi korproblémákat vetett fel, és világos fejjel elemezte azokat. Az 1848-as események hatása alatt Riehl arra a következtetésre jutott, hogy Németországban a „társadalmi állandóság (Beharren)” és a „társadalmi mozgás” erői állnak szemben egymással, s a jövőt harcuk kimenetele fogja megszabni. Maga teljes határozottsággal a rendi Németország konzervatív hagyományai és utóvédharcot folytató erői mellett foglalt állást. Helyesen ismerte fel, hogy e

¹ Vö. pl. Oswald: *Die überschätzte Stadt*, Walter Verlag, Olten 1966, 69–73., 86–87. o.; J. Le Goff: „Az értelmiség a középkorban”; *Szociológiai füzetek*, 1976/11, 33–38. o.

² Vö. F. Choay. *L'urbanisme. Utopies et réalités. Une anthologie*, Seuil, Párizs 1965, 21–24., 155–178. o.

³ A „Strapaese” és „Stracitta” irodalmi csoportok közötti politikailag is releváns vitára Gramsci hívja fel a figyelmet. A. Gramsci: *Oeuvres choisies*, Editions Sociales, Párizs 1959, 398–399. o.

⁴ M. White–L. White: „The Intellectual versus the City”; *Harvard University Press*, Massachusetts, Cambridge 1962.

múlt utolsó bástyái vidéken és egyes, lényegében még feudális típusú városokban található. A XVIII. és XIX. sz. újonnan keletkező városai pedig azért kerültek kritikai érdeklődése előterébe, mert itt összpontosultak a „társadalmi mozgás” hatalmai.⁵

A kor egyik fő problémáját Riehl abban látta, hogy a harmincéves háborút követően megbomlott a korábbi „helyes” viszony város és falu között; a városi érdekek túlsúlyba jutottak a falusi lakosság érdekeivel szemben. Ennek megfelelően a középkori német városfejlődést egyértelműen pozitívan megítélő Riehl – mint „mesterséges” képződményeket – élesen bírálja mind a XVIII. század során elszaporodó rezidencia-városokat, mind pedig „a szükségletekben gazdag és túlfinomult” XIX. századi élet „szeszélyei és divatjai” által újonnan teremtett városokat. Az újkori városfejlődés „természetellenes” mivoltának legaggasztóbb következménye azonban szemében a nagyvárosok mértéktelen növekedése. Ezek a „nagy és kis nagyvárosok”, amelyekben elsorvadnak a hagyományos német városrendszer sajátosságai, szerinte „a modern civilizáció vízfejei”. „Európa nagyvárosai nagyságába betegszik bele.”

A riehli elemzések mindenekelőtt politikai és kultúrkritikai szempontúak. A nagyvárosok szerinte a hagyományos társadalmi szervezet felbomlásának legfőbb színterei. „London a régi Anglia minden egészséges sajátosságának temetője. Párizs örökké genyenyedő fekély Franciaország testén.” A nagyvárosi élet ugyanis kiegyenlíti a társadalmi csoportok közötti „természetes különbségeket”, így azok a modern nézetek, amelyek csak szegények és gazdagok, műveletlenek és műveltek között differenciálnak, rendi különbségeket azonban többé nem ismernek el, itt kézzelfogható valósággá válnak. Kulturális szempontból a nagyvárosok vitték végbe „a művészetnek a luxusipar szolgálóleányává történő lealacsonyítását”, és a kiemelkedő művészeti és tudományos tehetségek beérése, illetve tevékenysége szempontjából is kedvezőtlen környezetnek bizonyulnak stb. Az említett tendenciák háttérében természetesen a feudális és kapitalista városfejlődés közötti korszakváltás folyamata állt, és el kell ismernünk, hogy Riehl ma is figyelemre méltó pontossággal érzékelte e folyamat bizonyos jelenségeit. Így a „mesterséges városok” elemzése kapcsán érdekesen írja le a német városállomány messzemenő kicserélődését, azt a tényt, hogy – modern terminológiával kifejezve – a városi funkciók átalakulása (különösen pedig az ipari funkció előtérbe kerülése) bizonyos típusú városok hanyatlásával járt együtt, másrészt azonban hatalmas városképző erőként is működött, új (kapitalista) várostípusokat hozva létre.⁶ Riehl messzegyűrűző ideológiai hatásának okát abban látjuk, hogy elsőként, igen korán és igen szuggesztívan hívta fel a figyelmet a fenti átalakulással, a tőkés urbanizációval kapcsolatos egyik legszembevetőbb, a kortársakat évtizedeken keresztül aggasztó társadalmi jelenségre, és egyben azzal kapcsolatban félreérthetetlen politikai prognózist fogalmazott meg. Ez a jelenség a népesség rendkívül gyors és soha nem látott méreteket öltő területi átrendeződése volt, a *belső vándorlás* (Binnenwanderung). Ennek vázlatos elemzésére az alábbiakban még visszatérünk.

A tőkés urbanizáció előbb-utóbb mindenütt, mint Engels írja, „a munkások és a munkásvevőkre ráutalt kiskereskedelem és kisipar hirtelen lakásínségéhez” vezetett;⁷

⁵ W. H. Riehl: *Land und Leute*, Cotta'scher Verlag, Stuttgart 1861 (első kiadás 1853), különösen 101–154. o.

⁶ Gyimesi S.: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1975, 45–78. o.

⁷ Engels: „Előszó [a „Lakáskérdéshez” második kiadáshoz]”; *MEM 18*, Kossuth, Budapest 1969, 643. o.

a nagyvárosi életkörülmények a legtöbb helyen számottevően rosszabbodtak. Riehl azonban nem a nyomorúságos életkörülmények, nem a nagyvárosok Németországban is korán jelentkező, bár csak később akuttá váló urbanisztikai természetű problémái foglalkoztatták. Természetesen ő is látja pl. hogy – legalábbis Berlinben – a megoldatlan lakáskérdés máris „szociális kérdéssé” kezd kiéleződni. A lényeg azonban számára a (nagy)városoknak mint a fenti „szociális népvándorlás” legfőbb célpontjainak politikai leleplezése.

Azok roppant növekedése ugyanis – mint kiemeli – nem a nagyvárosi születések számának emelkedéséből, hanem a vidéki és kisvárosi lakosság egy részének odaözönléséből táplálkozik. Ez a vidéki nagycsalád megszokott kötelékeiből kiszakadó sokaság pedig csak fokozza a városi lakosságnak a fennálló rend szempontjából súlyos veszélyeket magában rejtő atomizáltságát (Vereinzelung). A felerősödött társadalmi mobilitás egyben azokat a kötelékeket is meglazítja, amelyek az embereket szülő- vagy lakóhelyük világához kötötték. A városlakók mind közömbösebbekké válnak tulajdon településük községi élete (Gemeindeleben), a kommunálpolitika problémái iránt – márpedig „a nép csak a község (Gemeinde) képében képes megsejteni és felfogni az államot”.

A nagyváros mint társadalmi-politikai képződmény tehát nemcsak képletesen szólva, nemcsak abban a modern értelemben a „társadalmi mozgás” hatalmainak székhelye, amennyiben ott összpontosul a proletariátus. (Ez utóbbi összefüggést egyébként teljes világossággal fogalmazza meg. Az általános szavazójog – jelenti ki – beteljesítené a nagyvárosok máris érzékelhető fölényét a vidékkel szemben, „a nagyvárosok uralma pedig végső soron a proletariátus uralmát fogja jelenteni”.) Számára a nagyvárosok a szó szoros értelmében is a „társadalmi mozgás” központjai. A városbaözönlés tendenciái ugyanis kiegészülnek a más városokba való továbbvándorlás, a vidékre való visszavándorlás tendenciáival. A nagyvárosokat ezért szerinte nem is azok állandó lakossága, hanem éppen ezek az általuk mozgásba hozott „áramló és lebegő” tömegek teszik igazán félelmetessé. A gyakori, tömeges lakóhelyváltoztatás jelensége annyira nyugtalanítja Riehl-t, hogy végső soron a „város és falu modern ellentétét” is a túlnyomórészt vándorló és a túlnyomórészt szülőhelyén gyökeret eresztett, egyszer és mindenkorra letelepedett lakosság ellentétére vezeti vissza. Ezzel összefüggésben azonban a városokat nem egyszerűen a proletariátus, hanem – legáltalánosabb megfogalmazása szerint – a „negyedik rend” fellegrárainak tekinti.

Riehl említett gondolati motívumai közül a legtöbbnek egészen a legutóbbi időkig volt bizonyos diffúz ideológiai hatása. Eddig tárgyalt 1853-as fejtegetései azonban véleményünk szerint nem ragadhatók meg egy meghatározott, Spenglerig, sőt – részben és alárendelt mozzanatként – tulajdonképpen az 1945-ös cezúrán is túlnyúló városkritikai tradíció kiindulópontjaként, ha nem vesszük figyelembe szerzőnk 1851-es munkáját a „polgári társadalomról”.⁸ Ez utóbbi, meglepően ritkán idézett mű – a korabeli konzervatív gondolkodás ragyogó enciklopédiája – teszi csak lehetővé Riehl városfelfogásának pontosabb megértését. Egyrészt a „negyedik rend” fogalmának értelmezésével.⁹

A „negyedik rendet” – mint a modern városfejlődés jellegét meghatározó társadalmi tényezőt – Riehl felfogása szerint korántsem csak az ipari proletariátus alkotja. Nemcsak

⁸ W. H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, Verlag der Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart-Tübingen 1851.

⁹ Uo. 267–381. o.

ezek a „máról holnapra élő vagyontalanok, a tőke helótái, ezek a beszélő szerszámok, akik „kioldozhatatlanul (unlösbar) és megválthatatlanul (unerlösbar) bele vannak béklyózva meseszerű gépi világunk mechanizmusába”. Nemcsak munkások tartoznak bele, hanem naplopók, nemcsak szegények és alacsony társadalmi állásúak, hanem gazdagok és magas társadalmi állásúak is. A „negyedik rend” mindazokat tömöríti, akik „vagy kioldoták magukat a társadalom eddigi csoport- és rétegstruktúráiból, vagy kívülrekedtek azon”. Mindazokat, „akik ma még senkik, és akiknek még semmijük sincs, és akik ma már senkik, s akiknek már semmijük sincs”.

Részben „elfajzott” parasztok, tönkrement kispolgárok, lezüllött arisztokraták tartoznak ide, valamint iparlovagok, minden rendű és rangú naplopók és csavargók – vagyis deklasszálódott, lumpen elemek. Részben más erők; a negyedik rend klasszikus képviselője azonban Németországban nem a kétkezi munkásság, mint Angliában és Franciaországban, hanem „a szellemi munka proletariátusa”, „a tanult, a művelt polgárság”. Így a művészek egy része, különös tekintettel a „modern irodalomokra”, „a modern zsurnalizmus korszakának” e szülőtteire (Riehl nagyságuk lelkes elismerése mellett Goethét és Schillert is a „negyedik rend” prófétáinak tekinti), és az ország- és világjáró virtuózok modern csoportjára. Így az egyetemi értelmiség egy része, különös tekintettel a magántanárok sajátos kategóriájára. És főleg a „hivatalnokproletariátus”. A modern hivatalnok a központosított államhatalom és a bürokrácia teremtménye, az általában vett állampolgár, az alattvaló jellegzetes megtestesülése. Ez a minduntalan áthelyezett, „az államsátra alatt nomadizáló” hivatalnok, akinek egy városban vagy faluban sem volt ideje gyökeret eresztetni, de aki nem is volt rászorulva arra, hogy „a község (Gemeinde) biztos födelét érezze a feje felett” – kezdettől fogva szinte predesztinálva volt arra, hogy a negyedik rendbe süllyedjen. A mesterséges városok a bürokráciának is központjai, s a hivatalnokproletariátus a XIX. század közepére a negyedik rend különösen veszélyes elemévé vált. De a negyedik rend körébe tartozik a „kereskedelmi proletariátus” is, a múltból áthagyományozott zsidóktól, házalóktól egészen az alkuszok és a kereskedelmi ügynökök előkelőbb, modern csoportjáig. Ide sorolható továbbá a cselédek és mesterlegények egy része, és végül persze „a vállalkozók által gépként fel- és elhasznált” ipari proletariátus is, ez a „családtalan, hazátlan, történelemtelen (geschichtslos)” tömeg.

A negyedik rendet Riehl tudatosan rendkívül heterogén társadalmi képződményként írja le, amelybe a fentebb említett társadalmi csoportok egyike sem tartozik teljes egészében bele. A negyedik rend erői mindenekelőtt abban a tekintetben hozhatók közös nevezőre, hogy a maguk módján mind tagadják a hagyományos rendi társadalom „organikus” struktúráit, s magukat a harmadik renddel mint rendileg korlátozott polgársággal szemben is a „tulajdonképpen nép”, a „Volk sans phrase” képviselőjének tartják. A rendi társadalom felbomlóban lévő struktúráihoz való viszonyuk tekintetében egyébként Riehl a német társadalom valamennyi rétegén és a negyedik renden belül is politikailag jelentőségteljes fokozatokat különböztet meg. Ezek helyenként szociológiai-szociográfiai pontosságú leírása a német fejlődés bizonyos sajátosságaira is fényt vet. Így aztán, bár a döntő számára az, hogy megmutassa: a modern urbanizáció Európa-szerte a (rendi) társadalom dezorganizációjához vezet, fejtegetései a német városfejlődés fáziskéséséből is tükröznek valamit. A leginkább „városivá emancipálódott” francia proletariátussal való összehasonlításban például Riehl – persze dicsérőleg – kiemeli a német ipari munkásság viszonylagos fejletlenségét, sőt egyes területeken és iparágakban fennmaradó falusi gyöke-

reit, gondolkodásának továbbélő patriarchális-konzervatív elemeit. S közvetve a német állapotokat tükrözi az is, hogy műveiben éppen az ipari tőkés társadalmi portréja marad elmosódott, előtérbe kerül viszont a polgári értelmiség mint modern jelenség, valamint egy egészen sajátosan értelmezett társadalmi kategória: a „filiszter”.¹⁰ (Úgy tűnik, bármennyire konzervatív gondolkodó volt is Riehl, volt bizonyos valóságérzéke; mindenestre több, mint némely imperializmus kori követőjének. Egyes megállapításait egyébként közvetve Engels utalásai alátámasztják.)¹¹

Riehl tehát a középkori városoktól eltérően korának új típusú (nagy)városait többé nem a harmadik rend, de nem is elsősorban az ipari proletariátus, hanem a „polgári” dominanciájú, de a rendileg korlátozott polgársággal is szembeforduló, a szó széles értelmében „proletarizálódó” negyedik rend fellegváraiként ragadja meg és veti alá éles bírálóknak. Társadalmi veszélyességüket főként a városlakó tömegek modern kötetlenségében, mobilitásában látja. (Az ipar, a szellemi munka, az állami szolgálat „hatalmas és jellegzetesen modern foglalkozási csoportjai” számára – mint írja – kicsivé és szűkké vált a szülőfalu vagy szülőváros; a munkamegosztás további fejlődése pedig várhatóan még csak fokozni fogja e rétegek mobilitását, társadalmi gyökértelenségét.) A modern nagyvárosok „csodálatos kolosszusait” ugyanakkor nem egyszerűen a belső vándorlás következményeiként értelmezi; azok szerinte egyben a XIX. sz. „kutató, számító, hangyaszorgalmú ipari szellemének” is művei. És éppen ez az a pont, ahol az egyébként konzervatív józanságú Riehl némiképpen váratlanul apokaliptikus víziót villant föl. A modern industrializmus virágzása – jelenti ki – olyan tetőpontig fog elvezetni, „melyen és amely által a modern világ, a nagyvárosok világa össze fog omlani”.

Másrészt alapvetőnek tekinthető Riehl 1851-es műve a parasztság történelmi szerepének megítélése szempontjából is.¹² A városok, a „szocializmus” ellen – szögezi le – már nem lehet holmi kormányintézkedésekkel vagy pl. a sajtó útján eredményesen harcolni. Ebben a harcban csak a parasztságra lehet támaszkodni, erre „az utolsó darab természetre a mesterséges világgal szemben” erre „a testet öltött történelemre” a modern rétegek „történelmetlenségével” szemben. Mert a paraszt a „legkonzervatívabb hatalom az államban”. Ezért mindent meg kell tenni jelentőségének megnövelése, szívós szokásainak, hagyományos életmódjának ápolása, „karakterbeli sajátosságainak” megszilárdítása érde-

¹⁰ Riehlnek a „filiszterről” és „a tömegek filiszteri szelleméről” szóló elemzései (i. m. 221–225. o.) némely tekintetben előkészítik Spengler fejtegetéseit a „fellahtömegről”, amelyről még szó lesz.

¹¹ „Németországban még a dolgozó osztályok is tetőtől talpig kispolgáriak” – állapítja meg pl. Engels 1847-ben. Másutt ő is utal a lumpenproletariátus jelentőségére; „ez az összes osztályok lezúllott tagjaiból álló üledék, amely főhadiszállását a nagyvárosokban üti fel”, szerinte a proletariátus számára valamennyi lehetséges szövetségstárs közül a legrosszabb. Ismét másutt Engels is rámutat arra, hogy legalábbis 1815 és 1830 között a forradalmi párt Németországban valóban „csak teoretikusokból állt”, az egyetemeken rekrutálódott és kizárólag diákokból tevődött össze. Sőt bizonyos értelemben Marx is szembeállítja a társadalmi „állandóság” és a társadalmi „mozgás” erőit: míg a „parasztot” a régi társadalom bástyájának nevezi, utal arra, hogy „a városi népességnek . . . folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés . . . halmozza a társadalom történelmi mozgatóerejét”. A fentieket lásd Engels: „Előzetes megjegyzés [„A német parasztháború” 1870-es és 1875-ös kiadáshoz]”; MEM 7, Kossuth, Budapest 1962, 550. o., Marx–Engels–Lenin–Stalin: *Zur deutschen Geschichte*, II, I. félköt., 51. o.; Marx: „A tőke”, I, MEM 23, Kossuth, Budapest 1967, 471. o.

¹² W. H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, jelzett kiad., 33–115. o.

kében. Ha „a paraszt a megtartó hatalom a német népben”, a konzervatív politikának mindent meg kell tennie azért, hogy ezt a hatalmat viszont „magának tartsa meg”.

Programmal felérő gondolatok ezek. A városellenesség ideológiai Németországban hosszú évtizedekig *agrarromantikus színezetűek*¹³ maradtak. A belső vándorlást, az urbanizációt itt mindenekelőtt *Landflucht*ként értelmezte a közvélemény, s ez a kifejezés nem egyszerűen a faluról való elvándorlást, városbaözönlést jelent. Inkább a faluról való elmenekülést jelöli – egyértelműen negatív értékhangsúllyal. (A *Landflucht* szó a németben a *Fahnenflucht*-ot idézi, a dezertálást, a hazaárulást.) A városok kritikája évtizedekre szorosan összefonódott a német vidék, a német parasztság negatív sajtószereplésének irracionális szellemű, reakciós idealizálásával.

*

Nézzük meg most, mi volt Riehl fenti koncepciójának társadalmi háttere, és mi a titka az elsőként általa megfogalmazott városkritikai gondolatok sokévtizedes hatásának?

Engels még 1847-ben is a német városrendszer messzemenő elmaradottságát volt kénytelen konstatálni; a század végén pedig már Anglia mellett egész Európában Németországban volt a legmagasabb a városodottság foka. A tőkés fejlődés néhány évtized alatt véghezvitte „a tőkéknek kevés kézben való koncentrálódását egyfelől, a vagyontalan tömegeknek a nagyvárosokban való koncentrálódását másfelől”.¹⁴ E folyamatok megértéséhez figyelembe kell vennünk a következőket.

Németországban a XVIII. sz. vége és a XX. sz. harmincas éve között korábbi történelmében ismeretlen heveségű demográfiai robbanás ment végbe; 1815 és 1913 között pl. 26 millióról 67 millióra növekedett a lakosság száma. Ez az időszakonként és területenként jelentős eltéréseket mutató demográfiai fejlődés sokrétűen visszahatott a német társadalom életére. Így 1830 és 1850 között – főként falun – számottevő túlnépesedés mutatkozott; ezt a súlyos problémákat okozó „népességtorlódást” aztán 1850 és 1870 között, majd a hetvenes évektől kezdődően a városbaözönlés két hatalmas és részben eltérő vonásokat mutató hulláma „vezette” le.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a német területeken a jobbgáyság és a céhkényszer feudális kötöttségei uralkodtak, nem változhatott meg alapvetően falu és város korábbi viszonya és nem módosulhatott döntően a falusi és városi népesség számaránya sem.¹⁶

¹³Vö. K. Bergmann: *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*. Verlag A. Hain, Meisenheim am Glan 1970. Bergmann könyve a konzervatív nagyvárosellenesség kérdéskörének legjobb általam ismert átfogó feldolgozása. Nem egy fontos problémára e mű hívta fel először a figyelmemet.

¹⁴Engels: „A status quo Németországban”; *MEM 4*, Kossuth, Budapest 1959, 41–43. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, Hrsg.: G. Palmade, Fischer Taschenbuch Verlag, Majna-Frankfurt 1974, 80. o.; Engels: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása [Anti-Dühring]”; *MEM 20*, Kossuth, Budapest 1963, 147. o.

¹⁵E. Deuerlein: *Gesellschaft im Maschienenzeitalter*, Rowohlt Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1970, 38–44. o.; J. Ciepiewski–I. Konstrowicka–Z. Landau–J. Tomaszewski: *A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században*, Kossuth, Budapest 1974, 38–39. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, jelzett kiad., 183–185. o.; K. Bergmann: *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*, jelzett kiad., 11–13. o.

¹⁶Deuerlein, i. m. 35–38. o.; H. Mottek: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, II, Von der Französischen Revolution bis zur Zeit der Bismarckschen Reichsgründung, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1973, 21–26., 43–49. o.

A porosz reformok 1807-től több lépésben, kínos-keservesen elhárították ezeket az akadályokat; egyben megszüntették a szabad költözködési jog korlátozásának legsúlyosabb formáit is (a lakóhely megválasztásának jogát azonban helyenként még a hatvanas évek második felében is nehéz volt a gyakorlatban érvényesíteni).

A belső vándorlásnak persze nemcsak demográfiai okai és nemcsak jogi akadályai voltak. E társadalmi népvándorlás résztvevői mindenekelőtt a vidéki lakosság egyre tömegesebben pauperizálódó rétegeiből toborzódtak. A modern pauperizmus problémája azonban korántsem egyszerűen a szegénység korábbi, agrártársadalmi típusú formái által sújtott rétegek egyszerű demográfiai felduzzadásából fakad. Az igazi problémát az jelentette, hogy a német lakosság abszolút demográfiai növekedésének eleve sokrétű gazdasági-társadalmi meghatározottságot mutató folyamatán belül jelentősen módosult a társadalom nagy csoportjainak egymáshoz viszonyított súlya: aránytalanul megnőtt az „alsó”, pauperizálódott rétegek részaránya.¹⁷ E jelenségek általános megítélése tekintetében álláspontunk lényegesen eltér a modern polgári kutatókétól.¹⁸

Véleményünk szerint a német vidék túlnépesedése csak viszonylagos túlnépesedésként, a század első felének pauperizmusa csak a modern proletariátus keletkezésfolyamatának mozzanataként értelmezhető helyesen. A német proletariátus viszont – mint ezt már az ifjú Marx megjegyzi – nem (vagy nem csak) a „*természetadta módon keletkezett* . . . hanem a társadalom *akut felbomlásából*” eredő, „*mesterségesen kitermelt szegénység*”¹⁹ embertömegeiből született. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan, figyelembe kell vennünk: Németország esetében egy fáziskéséssel, különösen problematikus módon kapitalizálódó társadalommal állunk szemben. Az Elbától keletre fekvő területek túlnépesedésében az játszott a döntő szerepet, hogy a mezőgazdaság kapitalista átalakulása itt a fejlődés „*porosz útján*” ment végbe, amely – miközben a lakosság rohamosan nőtt – a dolgozó osztályok jövedelmi forrásainak egy részét elapasztotta.

A porosz agrárreformokkal összefüggésben a kisparasztkok elestek a földesúri kötelezettségekből fakadó bizonyos korábbi előnyeiktől (szolgalmak); elvesztették részüket azokban a használati jogokban, amelyek az azelőtti közös Markot megillették – márpedig, mint Engels megállapítja: „a Mark haszonélvezeti jogainak elvesztéséből eredő kár gazda-

¹⁷ Vö. W. Becker: „Die Bedeutung der nichtagrarischen Wanderungen für die Herausbildung des industriellen Proletariats in Deutschland, unter besonderer Berücksichtigung Preußens von 1850 bis 1870”; *Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland*, Akademie Verlag, Berlin 1960, 213. o.; C. Jantke–D. Hilger: *Die Eigentumslosen*, Verlag K. Alber, Freiburg–München 1965, 17. o. A szóban forgó demográfiai folyamatok társadalmi-szociológiai meghatározottságáról polgári álláspontról érdekesen ír G. Mackenroth: „Bevölkerungslehre”; *Soziologie*, Hrg.: A. Gehlen és H. Schelsky, E. Diederichs Verlag, Düsseldorf–Köln 1955.

¹⁸ A pauperizmus-probléma olyan modern nyugatnémet kutatóinak, mint W. Conze, C. Jantke, W. Fischer, több tekintetben érdekes elemzéseit kimondva és kimondatlanul is a marxizmussal – pontosabban egy általuk leegyszerűsített értelmezett marxizmussal – való polémia jegyében születtek. Vö. W. Conze: „Von ‚Pöbel‘ zum ‚Proletariat‘”, (első megjelenés 1954); *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, Hrg.: H. U. Wehler, Kiepenheuer és Witsch, Köln 1976, 111–136. o.; Jantke–Higler, i. m. 7–13. o.; W. Fischer: *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Vandenhoeck és Ruprecht, Göttingen 1972, 214–284. o.

¹⁹ Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához”; *MEM 1*, Budapest 195, 390. o.

ságilag sokszorososan felülmúlja a hűbéri terhek megszűnésének hasznát” –, s a nagyipar és pénzgazdálkodás fokozatosan megszüntette az iparcikkkel való hagyományos falusi önellátás lehetőségét is.²⁰ Ráadásul, a reformok megengedték a paraszti telkek összevonását vagy bevonását a majorsági földbe; a majorsági gazdálkodásra való áttérésnek és a földesúr által saját kezelésben tartott, majorsági földek megnövelésének a XVI. sz.-tól tartó folyamata a XIX. sz.-ban hatalmas tőkés latifundiumok kialakulásába torkollott. A földnagybirtok koncentrációjának erőteljes folyamata pedig természetesen most is a parasztek földtől való megfosztása (Bauernlegen), a paraszti földterület igen jelentős részének kisajátítása útján ment végbe.²¹

Tekintettel a kisparaszti rétegek egyre általánosabbá váló eladósodására (amelyben fontos szerepet játszottak a megváltások, az adóterhek, valamint az örökösök közötti földfelosztás demográfiai tényezők által súlyosbított problémái), Engels már a kisparaszt-ról is megállapította, hogy az – „jövendő proletár”. Még kézenfekvőbb ez a perspektíva a jobbágyfelszabadításból teljesen föld nélkül kikerült parasztek óriási tömege esetében. E rétegek proletarizálódása számára mármost a mezőgazdasági termelés tűnhetne a legtermészetesebb közegnek: a tért hódító agrárkapitalizmus végül is az agrárproletárookra van utalva. A porosz-junkeruralom fő alapzatát ugyan valóban mezőgazdasági proletárok – paradox módon még hosszú ideig féljobbágyi sorban élő – tömegei képezték.²² A junkerok azonban természetesen csak mindenkori érdekeiknek megfelelő jellegű és mennyiségű munkaerőt alkalmaztak, és egyre inkább csak időszakosan. Túl azon, hogy a mezőgazdasági munkások különböző rétegeinek nagyon is eltérő esélye volt arra, hogy nagybirtokon kapjon munkát,²³ abban a mértékben, amelyben a tőkés termelés hatal-

²⁰ Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”; *MEM 22*, Kossuth, Budapest 1970, 455.; E. Niederhauser: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, 52. o.; F. Lütge: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Springer Verlag, Berlin–Göttingen–Heidelberg 1952, 324–329. o.

²¹ A megváltás alapja maga a föld volt. A földet örökletes joggal bíró parasztek a majorság tulajdonosának a birtokolt föld egyharmadát adták át, a nem örökös használók és az időszakos bérlők pedig a felét (megmaradt birtokuk szabad tulajdonná vált). – De a majorsági területekhez csatolták a földesurak a különböző rendeletek értelmében meg nem váltható (nicht regulierungsberechtigt) paraszti telkek legnagyobb részét is, ilyen esetekben teljesen megfosztva a parasztekot a földtől. Becslések szerint a kelet-elbai junkerok legalább egymillió hektár földre tettek szert ily módon. Vö. Engels: *Zur Geschichte der preußischen Bauern*; Niederhauser, i. m. 32., 45–49., 56–57., 63. o.; Mottek, i. m. 33–37. o.; Ciepiewski stb., i. m. 72–74. o.; W. Abel: *Die drei Epochen der deutschen Agrargeschichte*, Verlag M. és H. Schaper, Hannover 1962, 71–75., 92–97. o.; Jantke: *Der vierte Stand*, Verlag Herder, Freiburg 1955, 143–145. o.

²² Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 455–456., 470–471. o.; H. Kötter: *Landbevölkerung im sozialen Wandel*, E. Diederichs Verlag, Düsseldorf–Köln 1958, 49., 60. o.; Lütge, i. m. 325., 328–329. o. Engels így ír az ipari földtulajdonosokról: „Az a néhány vidéki junker, akiket okosságuk megóvott a tönkremenéstől, az újonnan felbukkant polgári földbirtokosokkal együtt az ipari földtulajdonosok új osztályát alkotta. Ez az osztály feudális illúziók és lovagi nonchalance [könnyedség] nélkül, üzletként, iparként újí a mezőgazdaságot, polgári segéd-eszközöknek: tőkének, szaktudásnak és munkának felhasználásával . . . Ez az osztály a burzsoáziának a mezőgazdaságot kiaknázó frakciója.” Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 44–45. o.

²³ Vö. Lütge, i. m. 327–328. o.; Mottek, i. m. 223–225. o. Mottek érdekesen mutatja ki, milyen tudatosan differenciáltak a nagybirtokosok a mezőgazdasági munkások egyes rétegei – így a föld nélküli zsellérek [Häusler] és az uradalmi cselédek [Insten], valamint a summások [Einlieger] között.

mába keríti a mezőgazdaságot – mint Marx rámutat –, általában is „csökken a mezőgazdasági munkásnépesség iránti kereslet, anélkül hogy e munkások eltaszítását, mint a nem-mezőgazdasági iparban, nagyobb vonzás egészítené ki”.²⁴ Csak utalunk itt arra, hogy e tendencia érvényesülésében nagy szerepe volt a – meghatározott társadalmi körülmények közepette kibontakozó – agrárforradalomnak (különös tekintettel a mezőgazdasági nagyüzemekben a század közepétől megfigyelhető erőteljes gépesítésre), valamint a század agrárváltságainak.²⁵

Minthogy a junkerbirtokok társadalmi és technikai fejlődése szüntelenül „létszámfeleltetvő” tette őket, a mezőgazdasági munkások „fállábal mindig a pauperizmus mocsarában álltak”. A vidék rejtett és látható túlnépességének létfenntartási problémáit a lélekszám abszolút emelkedése drámaian kiélezte. A soha nem látott méreteket öltő pauperizálódás komolyan aggasztotta a kor társadalmi gondolkodót, a népességtorlódás levezetésére azonban – a tömeges kivándorlástól eltekintve – jó ideig szinte semmilyen lehetőség nem kínálkozott. Míg ugyanis Angliában és Franciaországban a mezőgazdaságot hatalmába kerítő tőkés termelés a „létszámfeletti” falusi népességet a városokba űzhetette,²⁶ Németországban ezt a városrendszer elmaradottsága lehetetlenné tette.

A XVIII. és XIX. század fordulóján Poroszország 1016 városi jogú települése közül 500-nak mindössze 1000–3000 lakosa, 397-nek, azaz az összes városok csaknem 40%-ának 1000-nél is kevesebb lakosa volt. Ráadásul, a városi lakosság 80%-a „gazdapolgárnak” (Ackerbürger) számított. Ez utóbbiak tevékenységében mezőgazdasági munka és „polgári” foglalkozás még szorosan összefonódott; többnyire magától értetődő volt az étellel, ruházzal, bizonyos iparcikkkel való önellátás (pl. szappanfőzés) is. A középkori városfalakat, erődítményeket még csak néhány nagyobb város körül rombolták le (Entfestigung). A porosz városreform (1808) ugyan elhárította a polgári fejlődés útjából a legnyomasztóbb feudális-patriarchális akadályokat, de maga is számos félf feudális megkötöttséget tartalmazott még.²⁷ Főként pedig: az Elbától keletre fekvő terüle-

²⁴ Marx: „A tőke”, I, uo. jelzett kiad., 600. o. Rögtön hozzátesszük, hogy – a vidék túlnépesedése persze azért abban az értelemben is viszonylagos, hogy „a mezőgazdasági munkások mindig túl sokan vannak a földművelés közepes szükségletei számára és mindig túl kevesen a kivételes vagy időleges szükségletei számára”. Marxnak ez a megállapítása (uo. 649 o.) alighanem a kelet-elbai fejlődésre is alkalmazható. Erre mutat, hogy a lakóhely megválasztásának jogát helyenként még az 1860-as években is nehéz volt a gyakorlatban érvényesíteni, valamint az is, hogy az elvándorlás fokozódása szezonális munkaerőhiányt okozott a keleti vidékeken, aminek következtében a földbirtokosok Galiciából és a Lengyel királyságból kezdtek olcsó mezőgazdasági munkaerőt toborozni. Vö. Mottek, i. m. 25–26., 227 o.; H. Linde: „Die soziale Problematik der masurischen Agrargesellschaft und die masurische Einwanderung in das Emscherrevier”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, 468–469. o.; Ciepielewski stb., i. m. 73–74. o.

²⁵ Marx: „A tőke”, I., uo. jelzett kiad., 697–698. o.; Ciepielewski stb., i. m. 60–67. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, jelzett kiad., 143–148., 79. o.; Kötter, i. m. 60. o.; Conze, i. m. 133.; Lütge, i. m. 338–341. o., Jantke–Hilger, i. m. 16–17. o.

²⁶ Marx: „A tőke”, I., uo. jelzett kiad., 601., 648–649., 697. o.; Becker, i. m. 220–221. o.; Deuerlein, i. m. 61–70. o.; a pauperizmus-probléma korabeli elemzéseiből gazdag válogatást közöl Jantke és Hilger antológiája.

²⁷ K. Czok: *Die Stadt. Ihre Stellung in der deutschen Geschichte*, Urania Verlag, Lipcse–Berlin–Jéna, 73–76. o.; vö. Jantke: *Der vierte Stand*, jelzett kiad., 138–141. o.

teken a városi iparfejlődés a korábbi évszázadok során sajátos formákat öltött, amelyek nem kedveztek a modern nagyipar gyors fellendülésének.

Mint Engels rámutat, a feudális rendszer mindenütt olyan mértékben bomlott fel, „amilyen mértékben a mezőgazdasággal foglalkozó osztály mellett megjelent egy iparúzó osztály, a falvak mellett kialakultak a városok”. Csakhogy – „ez az újonnan kialakult osztály . . . nem a burzsoázia, amely a civilizált országokban ma uralkodik, Németországban pedig uralomra tör, hanem a *kispolgárok* osztálya”. Németországban mármost az a folyamat, amelynek során ebből a kispolgárságból a szabad konkurrenciával és tulajdonkoncentrációval együtt kialakult a burzsoázia²⁸ – jelentősen megkésett.

A porosz állam a XVIII. században a kézműipar régi városkényszerét az egész országra kiterjesztette, s bár ez korántsem érvényesült maradéktalanul (ráadásul az eleve ellentmondásos gazdaságpolitika korszerű merkantilista tendenciákat is tartalmazott) – a vidéki iparfejlődést jelentősen gátolta. A városállomány kicserélődése így a nyugati területektől eltérően itt nem volt jelentékeny mértékű; a régi városokban viszont – jöllehet a céhelzárkózáson az állami iparfelügyelet rést ütött – egészen a porosz reformokig fennmaradt a céhkényszer.²⁹ Ahogyan Németország berendezkedése még 1847-ben sem más, mint „a nemesség és a kispolgárság közötti kompromisszum” (Engels), úgy a porosz városfejlődés igazi hordozója is hosszú ideig a kispolgárság maradt.

A kispolgár viszont – a burzsoával ellentétben – „a belföldi és parti kereskedelmet, a kézművességet, a kézi munkán alapuló manufaktúrát képviseli – olyan kereseti ágakat, amelyek korlátozott területen mozognak, csekély tőkét kívánnak, e tőkétet lassan térítik meg, s csak helyi és álmos konkurrenciát szülnek”. Míg a burzsoá egyetemes, a kispolgár csupán helyi érdekeket képvisel. A településfejlődés vonatkozásában ez utóbbi „klasszikus alkotása a német birodalmi városok voltak”.³⁰ A porosz állam XVIII. századi elvárosiasodásával összefüggésben aztán a városok többsége hivatalnokszékhely és garnizon lett. Ez bizonyos – részben az udvari társaság luxuszükségeit kielégítő – szolgáltatóipar, egyfajta másodlagos ipartelepülés kibontakozását tette lehetővé. A porosz reformok nyomán persze további kisebb kézműipari és kereskedelmi vállalkozások születtek. Könnyű azonban érzékeltetni e kispolgári típusú városfejlődés kisszerűségét és korlátozottságát. Így még magában a fővárosban, Berlinben, és egy viszonylag olyan késői időpontban, mint 1830 sem találunk többet 25 gőzgépnél(!), ráadásul ezek is mind kézműves üzemekben működtek. Az egész országban általános tökehiány uralkodott. Az iparúzés szabadsága még a porosz reformokat követő évtizedekben sem érvényesült maradéktalanul. Bizonyos korlátozások egészen a hatvanas évek végéig fennálltak; a legszívósabb ellenállást éppen a városi kispolgárság tanúsította. Márpedig ez utóbbi még az ipari forradalom kibontakozásának idején is a városi lakosságnak létszámát tekintve legerősebb rétege, fontos politikai tényező maradt (miközben – mint Engels rámutat – „a burzsoák *hivatalosan* csak mint kispolgárok jönnek számításba”).³¹

²⁸ Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 42. o.

²⁹ Gyimesi S., i. m. 86–91. o.; Mottek, i. m. 45–46. o.

³⁰ Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 42–43. o.; Deuerlein, i. m. 44–45. o.

³¹ Gyimesi, i. m. uo.; Mottek, i. m. 43–49. o.; Czok, i. m. 77., 92–95. o.; Lütge, i. m. 329–336. o.; Jantke, i. m. 140. o.; R. Mackensen: „Städte in der Statistik”; *Die Stadt*, Hrsg.: W. Pehnt, Stuttgart 1974, 141. o.; Engels, i. m. 48. o.

Persze vitathatatlan, hogy a porosz burzsoázia – viszonylagos fejletlensége ellenére – 1818 és 1847 között mégiscsak „kiszorította egyes körzetekben a paraszti, illetve kispolgári patriarchalizmust, koncentráltta bizonyos fokig a tőkét, létrehozott valamelyes proletariátust és megépített elég hosszú vasútvonalakat”. Jellemző módon azonban – és ez a vidéki túlnépesedés sorsa szempontjából döntő – Poroszországban a XIX. század első felében alig emelkedett a városi lakosság részaránya (1800 : 26,4%; 1849 : 28%).³²

Úgy tűnhetne: a mezőgazdaságban létszámfelettivé váló munkaerő kényszerű elvándorlása nem ilti szükségképpen a vidékről a városba vándorlás formáját. Valójában azonban – a részletekre itt nem térünk ki – az éppen a kelet-elbai területeken gyengén fejlett és az angol ipar konkurenciájával szemben védtelen vidéki kézműipar (főként textilipar) nem tudta felszívni a mezőgazdasági túlnépesedést. Sőt, maguk a kézművesek is tömegesen „létszámfölöttivé váltak”, pauperizálódtak.³³ A porosz vidék drámai problémákat okozó viszonylagos túlnépesedése csak akkor enyhült, amikor az ipari forradalom erőteljes kibontakozásával a bányászat, az út- és vasútépítés, valamint a városi nagyipar kialakulása, ill. fellendülése nyomán kivételesen szélesre tárultak a „levelező csatornák” (Marx). A munkáskezek sokaságára utalt gyáripár a városokba vonzotta és vidéki pauperokból (nagy)városi proletariátussá (részben pedig *városi pauperokká*) változtatta ezeket a tömegeket. (A pauperizmus városi formái persze a túlnépesedés városi formáival voltak kölcsönhatásban.) A városbaáramlás kezdetben (1830 és 1860 között) a tengeri kikötők felé irányult; első valóban hatalmas hulláma (1850 és 1870 között) mindenekelőtt ún. Nahwanderung volt, amely az egyes ipari-kézműipari központok közvetlenebb környékének túlnépesedését szívta fel; a belső vándorlás második hatalmas hulláma (1870-től) pedig túlnyomórészt ún. Fernwanderung volt, amely a kelet-elbai területek agrárnépeségének egy részét a birodalom nyugati tartományaiba csoportosította át, és a Rajna-, valamint a Ruhr-vidék városi régióiban koncentráltta.³⁴

Ez a belső vándorlás néhány évtized során gigantikus méreteket öltött. Az 1907-ben élő németek fele pl. már nem születési helyén lakott. Míg a falusi lakosság részaránya még 1871-ben is elérte a 64%-ot, 1910-ben már a németek 60%-a városi lakos volt. Míg 1880 és 1910 között az agrárnépeség természetes szaporodása 5,5 millió volt, ugyanezen idő alatt

³² Engels, i. m. 44. o.; Jantke, i. m. 140. o. A német ipari tőkésosztályának elkésett és ellentmondásos fejlődéséről lásd továbbá F. Zunkel: „Industriebürgertum in West-Deutschland. Der Kampf um gesellschaftlichen Aufstieg und soziale Emanzipation (1843–1879)”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, különösen 335–341. o.

³³ Kötter, i. m. 60–63. o.; Mottek, i. m. 46., 222–223. o.; Conze, i. m. 112–113. o.; Becker, i. m. 225–226. o. Az ún. „pangó túlnépeség”, mint Marx megállapítja, „főleg . . . pusztuló iparágakból . . . toborzódik . . . ahol a kézműves üzemet legyőzi a manufaktúra üzem, az utóbbit a gépi üzem”. Marx: „A tőke”, I, uo. jelzett kiad., 601. o.

³⁴ Marx, i. m. 251–252., 600–601. o.; Mottek, i. m. 225–228. o.; Becker, i. m. 217–223., 234–238. o.; K. E. Born: „Der soziale und wirtschaftliche Strukturwandel Deutschlands am Ende des 19. Jahrhunderts”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte* jelzett kiad., 271–273. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, jelzett kiad., 78–81. o.; Deuerlein, i. m. 47. o.; K. Bergmann, i. m. 14–17. o. A városok és a közlekedési hálózat fejlődésének összefüggéséről lásd H. G. Helms: „Zur politischen Ökonomie des Transportwesens”; *Architektur und Städtebau*, Hrg.: J. Petsch, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung GmbH, West-Berlin 1974, különösen 59–81. o. A szóban forgó folyamatok Jantke (*Der vierte Stand*, jelzett kiad., 150–153. o.) és Conze (i. m. 133–135. o.) által adott interpretációját alapvető vonatkozásokban nem fogadjuk el.

6,5 millióan hagyták el a mezőgazdaságot. Mindezt figyelembe véve talán kevésbé meglepő, hogy a – Landfluchtként értelmezett – belső vándorlás problémája befolyásos társadalmi-politikai gondolkodó egész soránál (Riehl, G. Hansen, O. Ammon, H. Sohnrey, O. Spengler stb.) a kor egyik fő problémájaként jelenhetett meg.^{3 5}

*

A XIX. sz. végétől persze a *Landflucht* megbélyegzése Riehlhez képest újabb szempontokkal egészült ki. Az erőszakos proletárforradalomtól való félelem összefonódott benne a születő német imperializmus kül- és hatalmpolitikai megfontolásaival, biológiai-fajelméleti konstrukciókkal. O. Spengler „A Nyugat alkonya” c. műve a maga nemében e tendenciáknak is „klasszikus” szintézise, amely a Landfluchtot és szélesebb értelemben „a világvárosnak a parasztság fölött aratott győzelmét” egyenesen a polgári forradalmaktól az első világháború katasztrófájáig vezető világtörténeti fejlődés tengelyébe állítja.^{3 6}

Riehl még a parasztság viszonylag konkrét, szinte szociológiai ihletésű és olykor regionális különbségeket is figyelembe vevő megközelítésére törekedett, konzervativizmusa főként a korabeli német paraszt tényleges (más vonatkozásokban Engels által is aláhúzott) konzervatív-reakciós sajátosságainak feltétlen igenlésében nyilvánult meg. Spenglernél viszont a világtörténelmi folyamat általános mitizálásával és biologizálásával összefüggésben a parasztság történelemfeletti kategóriává stilizálódik. Az „időtlen” falu Spengler számára „kívül áll a világtörténelmen”; a paraszt az „örök”, „az egyetlen organikus ember”. Tulajdonához való mély ragaszkodása a parasztságot „a vér és a tradíció „feudális” hatalmainak” fontos reprezentánsává teszi; minden konzervatív politikának „minden állam és minden nemesség” uralmának végső soron a paraszti „rend (Stand)” „ősosztönei” képezik bázisát. A parasztság nemcsak gabonával táplálja a nemzetet (Nährstand), hanem egyben „a vér soha el nem apadó forrása is”. A „hatalomért és zsákmányért” küzdő hatalmasok örök háborúiban újból és újból eltiporják a paraszti tömegeket, „a túlélők azonban primitív termékenységükkel ismét feltöltik a sorokat és tovább túrnek”.^{3 7} Lényegében az így értelmezett parasztság letűnése vezet be Spenglernél „a Nyugat alkonyát”.

Spengler könyve persze csak egyike azoknak a német imperialista ideológiában nem ritka műveknek, amelyeket L. von Wiese „a falu és város szociálfilozófiáinak, szociál-etikáinak és szociálesztétikáinak” nevez. A parasztságot nemcsak a vér és tradíció feudális, hanem „a vér és rög” fasiszta hatalmainak reprezentánsaként is értelmezni lehetett; s más vonatkozásban még egyes a szigorú tudományosság igényével fellépő, empirikus beállított-

^{3 5} Ezzel részletesen foglalkozik K. Bergmann, i. m. 16–18., 56–57., 64–69. o.

^{3 6} O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, I, 62–65. o., II, 493–495. o., München 1923; K. Bergmann, i. m. 18. o.

^{3 7} Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, jelzett kiad., 33–115. o.; Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 46–47.; Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 453–456., 467–469. o.; Spengler, i. m. I, 449. o. II, 104–105., 113–114., 123., 341., 453., 543., 595. o. Az imperialista korszak német ideológiájának fejlődéséről általában lásd Lukács György *Az ész trónfosztása* c. művét, Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. Vö. továbbá A. F. Aszmuusz három Spengler-tanulmányát *Marx és a polgári historizmus* c. tanulmánykötetében, Gondolat Kiadó, Budapest 1973, 317–409. o.

ságú szociológiák is „a falu nagyszerű egyformaságában”, a parasztságban keresték azt az „örökké nyugvó sziklát”, amelyre a társadalmat föl lehet építeni. Sőt, az 1945-ös cezúrán túl Adenauer is létfontosságúnak tartja egy olyan településpolitika kidolgozását, amely nem teszi lehetővé a Landflucht és a XIX. századi urbanizáció hibáinak megismétlődését; Erhard kancellár pedig „a tulajdonra igent mondó, a szülőföldhöz kötődő parasztok széles rétegének megtartásában” látja egyik fontos politikai feladatát.³⁸

A fentebb jelzett tendenciáknak sajátos szempontú nagyvároskritika felelt meg. Tönnies, Spengler és mások „városfilozófiai” állásfoglalásai mindenesetre sok tekintetben a riehl gondolatok modernizált újrafogalmazásaiként hatnak.

A nagyvárosok ezek szerint először is tagadják a rendi múlt „kultúrszimbólumait”. Tagadva a társadalmi rangkülönbségeket, minden „rendezett tulajdont” és minden „rendezett tudást”, lenézett „vidékievé” degradálják a parasztot és a földbirtokos nemest; felbomlasztják a preindusztriális életformákat. Hanyatlásnak indulnak bennük a hagyományos családi struktúrák, terjednek a bűnözés sajátos, új formái, szaporodnak az öngyilkosságok, győzedelmeskedik a modern individualizmus, a „gyökértelen szabadságban való pusztá élniakarás”.³⁹

De szenvedélyes támadások érték a nagyvárosokat demográfiai vonatkozásban is. Spengler, aki szerint ott éri el tetőpontját a civilizált ember terméketlensége, a nagyvárosok kapcsán egyenesen „a halál felé tett metafizikai fordulatról” beszél, de sokan mások is a nagyvárosi élet örök és alapvető jellemzőjének tekintették a negatív születési mérleget. Sőt, sok kutató arról is meg volt győződve, hogy a demográfiai deficit mellett a nagyvárosokra a pszichológiai és antropológiai típusok, a tehetségek, a lakosság kor és nemek szerinti megoszlása tekintetében is egyértelmű, irreverzibilis és főként egészségtelen szelekciós folyamatok jellemzőek.⁴⁰

Ellentétben a vidékkel és a középkor városaival a nagyvárosok ebben az értelmezésben mesterséges, teljességgel természetellenes és főként elődsi képződményekként jelennek meg. A megelőző fejlődés „gyümölcseit részben beérlelve, részben élvezve önmagukból látszanak létezni”, valójában azonban „egyre inkább az egészet (az egész társadalmat – T. T.) uralva afelé tendálnak, hogy annak erőit részben magukba szívják, részben pedig (éppen ezáltal) elpusztítsák”. A nagyvárosi kultúra az általános és egyre fokozódó luxus kultúrája. A maga „bűnös szépségében” a metropolis „minden történelem utolsó csodája”, a modern világ szimbóluma.⁴¹

³⁸ L. von Wiese: „Siedlungen. I. Ländliche Siedlungen”; *Handwörterbuch der Soziologie*, Hrsg.: A. Vierkandt, Stuttgart 1931, 522–526. o.; D. Bellmann – W. Trapp – g. Zang: „Provinz’ als politisches Problem”; *Kursbuch*, 39. sz. 91–92. o.

³⁹ F. Toennies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Berlin 1926 (első kiadás: Lipcse 1887), 241–245., 250. o.; a bűnözés és az öngyilkosság problémájáról vö. A. Bellebaum: *Das soziologische System von F. Tönnies unter besonderer Berücksichtigung seiner soziographischen Untersuchungen*, Verlag A. Hain, Meisenheim am Glan 1966, 13–28., 116–128. o.; Spengler, i. m. II; 440–443., 116., 118. I. 449. o.

⁴⁰ Erről lásd: E. Pfeil: *Großstadtforschung. Entwicklung und gegenwärtiger Stand*, 2. Átdolg. kiad., Gebrüder Jänecke Verlag, Hannover 1972, 43., 48–50., 128–129., 152–157. o.; Bellebaum, i. m. 40–42. o.; Spengler, i. m. II, 123–127. o.

⁴¹ Tönnies, i. m. 250. o.; O. Spengler: *Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens*, C. H. Beck’sche München 1932, 61–62., 72–73. o.; Spengler, i. m. II, 120–121. o. A városok hasonló értelmezésével – olasz vonatkozásban – Gramsci is vitába száll. Az ún. „nápolyi rejtély” és a

Fölvetődik a kérdés: hogyan kerülhetett már Riehlnél és Tönniesnél is a nagyváros a kritikai érdeklődés előterében? Ha az előbbi már akkor döntő társadalmi jelentőséget tulajdonított a metropolisoknak, amikor Németországban még nem is voltak igazi nagyvárosok, ez részben persze azt mutatja, hogy az angol, ill. különösen a francia példa alapján jó szemmel anticipálta a későbbi fejlődést. Már Riehlnél is úgy látszik azonban, hogy amikor nagyvárosról beszél, valójában – lélekszámtól és területtől viszonylag függetlenül – egy meghatározott társadalmi típusú várost ért rajta (erre utal a „kis és nagy nagyvárosok” paradox formulája is). Tönniesnél aztán ez az összefüggés világossá válik. 1887-es főműve szerint a „gazdag, avagy úri és a szegény, avagy alávetett osztályoknak antagonisztikus érdekei” vannak, és éppen ebből fakadó ellentétük – amely egyébként „tőke és munka minden tömeges viszonyában reprodukálódik” – teszi a városokat „önmagukban meghasonlottakká (zu einer in ihrem Körper selber gespaltenen), éppen ezáltal pedig a mi fogalmunk szerint nagyvárosokká”.⁴²

A konzervatív nagyvároskritika tulajdonképpeni célpontja tehát a *tőkés nagyváros*, a tisztán kivethető antikapitalista felhangok ugyanakkor csak a szerzők prekapitalista ideáljainak figyelembevételével értelmezhetők. Míg Riehl, az éppen felbomló hagyományos életformák nosztalgikus híve, egyszerűen utóvédharcot folytat, a múlt spengleri mitizálása specifikusan modern, imperializmus kori jelenség, amely – mint az eddigiekből is kitűnt – a jelen és a jövő értelmezésére is torzítóan hat ki, inkább elleplez, mint leleplez. Gazdasági fejtegetései különösen szemléletesen mutatják, hogy nagyvároskritikájának konzervatív antikapitalizmusa a tőkés társadalom összefüggéseinek misztifikálásához vezet, s hogy a „pénz” kapitalista és városi hatalmainak a „vér” úri és falusi hatalmai által remélt legyőzetését ő már világosan prefasiszta szellemben képzeli el.⁴³

A nagyvárosok uralmát Spengler először is egy meghatározott „embertípus” uralma-ként fogja fel. A városlakó – ez a „modern nomád”, ez az „amorfi és fluktuáló tömegben fellépő tiszta tényember” – „tradíciótlan” és „parazita” lény; ráadásul, mint Spengler mély megvetéssel megállapítja, „vallástalan, intelligens, terméketlen”. Ez a „gyökértelen” nagyvárosi tömeg, amely „eredetével teljességgel meghasonlott, jövővel pedig nem rendelkezik”, egyrészt a belső vándorlás hordalékaként jelenik meg,⁴⁴ másrészt pedig, akárcsak Riehlnél, mint „negyedik rend”.

A „negyedik rendet” Spengler érezhető gyűlölettel ismételt „söpredéknek, csöcseléknek” nevezi. Bár állítólag ez utóbbi kategória is „örök”, Spengler itt félreérthetetlenül mindenekelőtt a modern történelem plebejus és proletár rétegeire gondol, amelyek Engels megfogalmazása szerint „a nagyburzsoák mögött . . . állnak”. Ez a fenyegető tömeg (amelyről már Tönnies megállapítja, hogy az ellenségének tekinti az államot) számára egyenesen „a vég, a radikális semmi”. Ugyanakkor Spengler a nagyváros képében „a parasztság és annak legmagasabbrendű formája, a vidéki nemesség” más ellenfeleivel is megpróbál leszámolni. A negyedik rend, amely a régi polgárságot mint harmadik rendet

híres „száz város” elemzése kapcsán ugyanakkor azokra a *valóságos* társadalmi problémákra is rámutatott, amelyeket a konzervatív szerzők helytelenül általánosítottak. Lásd A. Gramsci: *Oeuvres choisies*, jelzett kiad., 398–399 o. és ugyanó: *Filozófiai írások*, Kossuth, Budapest 1970, 350–352. o.

⁴² Riehl, i. m. 103. o.; Tönnies, i. m. 241–243. o.

⁴³ Spengler: *Der Untergang . . .*, II, jelzett kiad., 628–629. o.

⁴⁴ Spengler, i. m. II, 121–122., 442–443. I, 43. o.

megsemmisítve annak helyére lép, nála – a nagyvárosi lakosság már Riehl által is elemzett nem-proletár rétegein túl – szemmel láthatólag a modern burzsoáziát is magában foglalja. Sőt, a fináncoligarchiát és a „tömeget” szerinte állítólag „természetes szövetség” köti össze. A vidéknek a város állítólagos egyeduralma ellen folytatott harca ezzel összhangban programatikusan polgári értékek ellen is folyik: „szellemileg a racionalizmus, politikailag a demokrácia, gazdaságilag a pénz” ellen irányul.⁴⁵

Végül, a nagyvárosi tömeg, a negyedik rend Spengler főművében a modern kor „cézári” által uralt „fellahtömegként” jelenik meg. Lukács György ezzel kapcsolatban a monopolkapitalisták és a fellahtömegek ellentétére utal.⁴⁶ Közelebről itt véleményünk szerint az objektíve heterogén – burzsoá, kispolgári, értelmiségi és lumpen elemeket is magában foglaló –, de a sajtó által sikeresen manipulált városi tömeg mint választói tömeg és a fináncoligarchiának a polgári demokrácia rendszerét manipuláló csoportjai ellentétéről van szó.

Spengler a városi embernek (és a fővárosoknak) a kultúra egészére gyakorolt és a modern korban meghatározóvá vált befolyását nevezi közvéleménynek. Ennek egy aspektusával, „a modern zsurnalizmus” jelenségével már Riehl perbe szállt, több vonatkozásban itt is előlegezve a későbbi felfogásokat. Az általános szavazójog ellen küzdve ő a modern zsurnalizmust mint jellegzetesen városi jelenséget persze még a részint „ítélni és dönteni akaró”, részint pedig éppen a privátszférába közömbösen visszahúzódó, de mindenképpen abszolút politikai dilettantizmust mutató „publikum” szócsöveként ítéli el. Tönnies már nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyvárosokban magukat a tudományokat és művészeteket is „kapitalista szellemben használják fel (werden selber kapitalistisch verwertet)”, hogy a gondolkodás és vélekedés itt „nagy sebességgel megy végbe és változik”, a „beszéd és írásművek pedig tömeges terjesztésük folytán roppant felindulások emeltyűivé válnak”. Néhány évvel később G. Simmel általában is megfogalmazza „az objektív kultúra túltengésének” és az „individuális kultúra visszafejlődésének” problémáját. A polgári liberalizmus válságát középpontba állító Spengler aztán a (világ)sajtóban – mint a nagyvárosi civilizáció termékében – egyenesen olyan eszközt lát, amelynek segítségével a városi tömegeket manipulálják, a „demokrácián” pedig győzedelmeskedik a „plutokrácia”, a fináncoligarchia. „Aki csak megtanult olvasni – jelenti ki –, a világsajtó hatalmába kerül, a népek megálmodott önrendelkezéséből a késői demokráciában azon hatalmuknak a népek feletti teljes uralma (radikales Bestimmtwerden durch) lesz, amelyeknek a nyomtatott szó engedelmessé válik.”⁴⁷

Nem feledve, hogy Spenglernél persze a polgári demokrácia jobboldali kritikájáról van szó, ez utóbbi problémakörrel kapcsolatos egyes fejtegetéseit érzi helytel-közzel „modernnek” a későbbi olvasó is. Jellemző módon, amikor az 50–60-as években az antifasiszta Th. W. Adorno újból szembenézett a spengleri filozófia örökségével, jóformán csak a

⁴⁵ Tönnies, i. m. 246. o.; Spengler, i. m. I, 43. II, 114., 442–443., 495–496., 510. o.; Engels: „Előzetes megjegyzés [„A német parasztháború” 1870-es és 1875-ös kiadásához]” uo. jelzett kiad., 549. o.

⁴⁶ Spengler, i. m. II, 125., 222., 224., 567. o.; Lukács György, i. m. 368–369. o.

⁴⁷ Riehl, i. m. 221–225. o.; Tönnies, i. m. 243. o.; G. Simmel: „A nagyváros és a szellemi élet”; Városszociológia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973, 264–265. o.; Spengler, i. m. II, 572–579., 496–503., 561–563., 112., 557–559., 605. o.

manipulált demokrácia koncepciójához kapcsolódhatott. Alapvető fenntartások megfogalmazása mellett figyelembe vette azt az általa kettősen – egyszerre a polgári szabadság kibontakozásának színtereként és az uralom formájaként (Herrschaftsform) – értelmezett nagyvárossal, valamint a nagyvárosi kultúrával mint manipulált tömegkultúrával kapcsolatos (és érezhetően Simmel által is inspirált) elképzelése megfogalmazásánál.⁴⁸

Befejezésül utalni szeretnénk még arra, hogy a konzervatív nagyvároskritikára Riehl-től Spenglerig a történelmi-történelemfilozófiai pesszimizmus elmélyülése jellemző. A nagyvárosi civilizáció „összeomlásának” Riehl által felvillantott víziója Tönniesnél olyan elképzeléssé terebélyesedik, amely az egy idő óta falu és nagyváros, szélesebb értelemben „Gemeinschaft” és „Gesellschaft” megosztottságában fejlődő „egész . . . germán kultúrát . . . az állandó továbbhaladás (Fortgang) és ugyanakkor az állandó hanyatlás (Untergang) állapotában levőnek” látja. Minthogy aztán Spengler értelmezésében a világtörténelem: várostörténelem, a városok születése pedig maga után vonja halálukat, a történelem menete nála elháríthatatlanul és sorsszerűen vezet a „Nyugat alkonyához (Untergang)”.⁴⁹ A nyugat-európai civilizáció bukása viszont számára lényegében a történelem végét jelenti.

*

A németországi konzervatív nagyvároskritika tudományos teljesítménye – mint a fentiekből is kiderül – egészében meglehetősen mérsékelt. E tendenciának szemünkben nem is a benne foglalt nézetek tudományos színvonala, hanem főként *tömeghatása* ad társadalomtudományi jelentőséget.

Riehlnél és Tönniesnél még nem egy éleszemű megállapítás olvasható, a monopolkapitalizmusra és az imperializmusra való közvetlen átmenet időszakától, a XIX. sz. utolsó évtizedétől kezdve azonban egyértelműen túlsúlyba jutottak a nyilvánvalóan tudománytalan és demagóg mozzanatok. Ezek részletes cáfolatával nem terheljük az olvasót.⁵⁰ E veszélyes tendenciák első, spengleri szintézisén – amely mindazonáltal még európai távlatokban gondolkodott és végső soron pesszimista-fatalista kicsengésű volt – kritikusaiknak egy része a 20–30-as évek során a korlátolt német nacionalizmus szellemében, agresszív, „heroikus” színezetű aktivizmust hirdetve igyekezett túllépni;⁵¹ ez pedig már a fasizmus közvetlen előkészítését jelentette. Ugyanakkor azonban nemcsak Riehl és

⁴⁸ Th. W. Adorno: „Spengler nach dem Untergang”; Adorno: *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Berlin–Majna–Frankfurt 1955, 51–81. o.; lásd továbbá Adorno fejtegetéseit a *Die europäische Großstadt. Licht und Irrlicht*, Europa-Gespräch 1963, Verlag für Jugend und Volk, Bécs 1964 c. kötetben, 59–62. o. Vö. továbbá Simmel, i. m. 265. o., aki rámutat arra, hogy a nagyváros a világtörténelmi színtere mind az emberek szabadságáért és egyenlőségéért a felvilágosodás által, mind pedig az ember „egyediségének és pótolhatatlanságának” védelmében a romantika stb. által folytatott harcnak.

⁴⁹ Vö. Tönnies, i. m. 251. o.; Spengler, i. m. II, 111., 116., 120–121., 442–443. o.

⁵⁰ Csak emlékeztetünk arra, hogy az imperialista korszak német ideológiáját elemezve Lukács György rámutat a filozófiai színvonal állandó süllyedésére, és – pl. Spenglernél – a dilettantizmus elemeinek szaporodására. (I. m. 359–360. o.) Spengler gazdasági nézeteit Adorno is „gyámoltalanul dilettánsnak” nevezi. (Adorno: *Prismen*, jelzett kiad., 74. o.) A városkritika demográfiai érveit vagy „a falu” és „a paraszt” történelmenkívüliségének mítoszát stb. a modern polgári kutatók is bírálat alá vetik. (Vö. E. Pfeil, i. m. 48–50., 128–157. o.; H. P. Bahrdt: *Die moderne Großstadt*, Rowohlt, 1961, 17–22. o.; H. Kötter–H. J. Krekeler: „Zur Soziologie der Stadt-Land-Beziehungen”; *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, 10, Hrsg.: R. König, DTV, Stuttgart 1977.

⁵¹ Vö. K. Bergmann, i. m. 177–181., 189–191., 210–219. o.

Spengler műveit olvasták emberek milliói, további milliós tömegekre hatott a különféle agrárkonzervatív szervezetek széles körű propagandatevékenysége is. Vajon milyen volt a városellenesség ideológiáinak hatásmechanizmusa?

Vannak ismert mai szerzők, akik a nagyvároskritika társadalmi bázisát a polgári értelmiségben (Bildungsbürgertum) látják.⁵² Kétségtelen, hogy – főleg a vidéki – honoráciorok (falusi tanítók, papok, orvosok stb.) jelentős szerepet játszottak a városellenes hangulatok felerősítésében és terjesztésében, s hogy az ilyen nézetek iránt a városi értelmiség egy része sem maradt érzéketlen. Mindaddig azonban, ameddig a németországi városellenesség és városkritika megőrizte sajátosan agrárromantikus jellegét, nem érthető meg az agráriusok, a földbirtokosok érdekeinek figyelembevétele nélkül.

A német társadalom fejlődésének egyik jellegzetessége – mint erre Engels rámutat – hosszú ideig (kb. az 1870-es évekig – *T. T.*) az volt, hogy Franciaországtól és Angliától eltérően Németországban a falu uralkodott a városon, a mezőgazdaság a kereskedelmen és az iparon. A nép tömegének döntő kereseti ágát képező, a német gazdaság legfőbb exportcikkeit megtermelő és ezért túlnyomó jelentőségű mezőgazdaság politikai képviselője a nemesség, a nagybirtokosok osztálya volt. A nagybirtokosságon belül azonban a XIX. sz. folyamán jelentős strukturális változások mentek végbe. A régi nemesség a termelési költségek és a konkurencia növekedésének hatására a napóleoni idők óta egyre inkább elszegényedett és eladósodott; a növekvő civilizációt csak arra használta fel, hogy vagyonát elmulassa a nagyvárosokban. Vele szemben egyre nagyobb befolyásra tett szert a nagytőkés latifundiumokat kezében tartó ipari földtulajdonosok már említett új osztálya.⁵³ Ez a megújuló, nemesi és polgári elemekből összetevődő, de gazdaságilag a burzsoázia „mezőgazdaságot kiaknázó frakciójaként” funkcionáló nagybirtokosság mindazonáltal egészen a weimari időkig nem szűnt meg egy sokrétűen privilegizált, félféudális vonásokat konzerváló, sőt újratermelő úri rend lenni. Bár képviselői a császári Németországban és a Weimari Köztársaságban demokratikus álarcot öltöttek, a polgári demokrácia formáit és módszereit antidemokratikus szellemben, nem demokratikus célok érdekében használták ki.⁵⁴

Az agrárkonzervatív erők ideológiai fejlődésére jelentős hatással voltak a mezőgazdaságban a hetvenes évektől kezdve tapasztalható, majd évtizedekre állandósuló súlyos válságjelenségek, valamint az a körülmény, hogy ráadásul a Caprivi-kormány a kilencvenes évek elején feladta a mezőgazdasági érdekeknek kedvező korábbi védővámpolitikát.⁵⁵ E

⁵² Így pl. H. P. Bahrtdt: „Die moderne Großstadt”; *Die Stadt als Lebensform*, Hrsg.: O. W. Haseloff, Colloquium Verlag, Berlin 1970, 140–144. o. Lásd továbbá Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 84. o.; Bergmann, i. m. 76–77. o.

⁵³ Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 41–42., 44–45. o.

⁵⁴ H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 289–301. o. A porosz junkeruralom alapja – mint Engels kifejti – az volt, hogy a hét óporosz tartomány zárt területén, tehát az egész birodalom területének mintegy egyharmadán, nemcsak a földbirtokot, hanem e vidék legfontosabb iparágait is a kezükben tartották; a földbirtokkal pedig itt egyben a társadalmi és politikai hatalom is együttjárt, ami egyebek között lehetővé tette, hogy a kelet-elbai mezőgazdasági munkásokat ténylegesen féljobbágyi sorban tartsák. Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 470. o.

⁵⁵ Vö. K. E. Born, i. m. 276–279. o.; W. Abel, i. m. 104–111. o.; Lütge, i. m. 379–382. o.; Bergmann, i. m. 22–25. o.; Tokody Gy.–E. Niederhauser: *Németország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, 218. o.; Ciepiewlewski stb., i. m. 83–84. o.

lépés eltérő megítélése a junckerok és a nagyipar képviselői részéről a „Roggen und Eisen” (gabona és vas) szövetségének felbomlásához vezetett. A mondottakkal összefüggésben az agrárkonzervatív erők 1893-ban létrehozták a hírhedt Gazdaszövetséget (Bund der Landwirte), amely hamarosan az ország második leghatalmasabb politikai tömegszervezetévé vált, s vad agrárdemagógiába kezdett. A Gazdaszövetség rendkívül hatékony városellenes propagandájának éle részben a városi burzsoázia, elsősorban azonban persze a szociáldemokrácia mint par excellence városi párt ellen irányult.⁵⁶

A század utolsó negyedében azonban nemcsak a porosz junckerok hatalmi helyzete ingott meg, hanem tovább hanyatlott, az esetek egy részében tönkrement a mezőgazdasági kisüzem is. (Ebben jelentős szerepe volt az észak-amerikai mezőgazdaság konkurenciájának, amely „alapjaiban rendítette meg az európai földtulajdont – a nagyot csakúgy, mint a kicsit”.) Nagybirtokos és kisparaszt tehát egyaránt veszélyben érezte magát. „S minthogy mindketten földet birtokolnak és falusiak, a nagybirtokos felcsap a kisparaszt érdekeinek előharcosává, s a kisparaszt – nagyjában és egészében – elfogadja ezt az előharcost.” A későbbi fejlődés (és a modern polgári kutatás is) igazolta ezt az engelsi megállapítást. A nemzetközivé váló és kiéleződő gazdasági konkurenciaharc ugyanis – az általános választójog érvényesülésének körülményei között – újszerű szervezeti-politikai erőfeszítésekre kényszerítette a földbirtokosokat. Így, új gazdasági érdekképviseleti szervek – a nagybirtokosok által persze szilárdan kézben tartott Gazdaszövetség – gyümölcsöző együttműködésre lépett a Német Konzervatív Párttal. Ez utóbbi képviselte a mezőgazdaság érdekeit a parlamenti vitákban, a Gazdaszövetség pedig a falusi lakosság körében megteremtette a konzervatívok számára azt a tömegbázist, amelyet azok előzőleg hiába kerestek a városi középrétegekben.⁵⁷ Mindez közrejátszott abban, hogy a konzervativizmus mindinkább „agrárjellegű”, a korábban arisztokratikus szellemű agrárkonzervativizmus pedig mindinkább „plebejus” színezetet kapott.

Elvben igaz ugyan, hogy – mint a „Tőke” megállapítja – a nagyipari módszerek alkalmazása nyomán „a falu társadalmi forradalmasodási szükségletei és ellentétei egyenlőkké lesznek a városéival”. Kétségtelen azonban, hogy a gyakorlatban a német uralkodó osztályoknak sikerült e tendencia érvényesülését fékezniök, ill. tartósan elodázníok; ebben pedig a mezőgazdasági orientációjú konzervatív ideológiák politikai hatékonyságának is szerepe volt. Hogy a tőkés fejlődés valóban megsemmisítéssel fenyegeti a régi társadalom bástyáját, a parasztot – azt az agrárkonzervativizmus militánsává válása is világosan mutatja. Bármennyire „jövendő proletár” is ugyanakkor a kisparaszt, tulajdonához való „vérévé vált ragaszkodását” kihasználva az uralkodó ideológiáknak mégis sikerült a szocialista munkásokat „mint naplopó, irigy városiakat . . . gyanússá és gyűlöletessé tenni a paraszti képzeletben”. Sőt: hosszú ideig érvényes maradt az a 1847-es engelsi megállapítás is, miszerint még a béres és a napszámos is „annak a nemesnek vagy

⁵⁶ T. Nipperdey: „Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 380–381. o.; H. Rosenberg: „Die pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 303–304., 306. o.; K. Bergmann, i. m. 28–33. o.; Born, i. m. 278. o.

⁵⁷ Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 454., 470. o.; Marx és Engels: [Előszó (a „Kommunista Párt kiáltványa”) az 1882-es orosz kiadáshoz]; *MEM 4*, Kossuth, Budapest 1959, 565–566. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 302–303. o.; Nipperdey, i. m. 380–381. o.; Born, i. m. 277. o.

parasztnak érdekeit támogatja, akinek a birtokán dolgozik”. Engels még 1894-ben is, amikor – jellemző időbeli egybeesés ez – beható tanulmányt közöl a parasztkérdésről, a szociáldemokrácia előtt álló feladatként jelöli meg a kelet-elbai mezőgazdasági proletárok megnyerését. És jóllehet optimista, tisztában van vele, hogy a kormány és a junckerok mindent el fognak követni, hogy e döntő csatatérhez vezető utat elzárják a szociáldemokraták elől.⁵⁸

És valóban: az agrárkonzervatív erők mindig is a „szocializmust” tekintették fő ellenfelüknek; a nagyvárosoktól való félelmük legfontosabb forrása kezdettől fogva a szociáldemokráciától (illetve annak előfutáraitól) való félelem volt. Nem csoda, hogy amikor a kilencvenes évek elején a szocialisták ráadásul „hirtelen és mindenütt napirendre tűzik a parasztkérdést”, érelelődni kezdett az a felismerés, hogy a politikai hatalom meghódítása érdekében „ennek a pártnak előbb a városból ki kell mennie a falura, hatalommá kell lennie a falun” – az agrárválságtól és belső vándorlástól amúgy is megriadt nagybirtokosság olykor hisztérikusan reagált. K. Bergmann ugyanakkor véleményünk szerint teljes joggal hangsúlyozza, hogy a kor városellenes tömeghangulatai korántsem vezethetők vissza egyszerűen és maradéktalanul specifikusan mezőgazdasági érdekekre.⁵⁹

Elteltek ugyanis attól, hogy a „gabona és vas” szövetsége a konjunktúra módosulásával 1902-ben újjászületett (bár persze gazdasági vonatkozásban a junckerok visszaszorulása a burzsoáziával szemben az imperializmus viszonyai között is tovább tartott) – az ipari földtulajdonosok polgáriasodó osztályát és a császári Németország hierarchikus társadalmához életmódjának és életfelfogásának „feudalizálódásával” asszimilálódó ipari vállalkozókat politikai-ideológiai szempontból tartós érdekközösség fűzte össze. A német uralkodó osztály különböző, de a politikai status quo fenntartásában, az ország belső egységének megszilárdításában, világpolitikai súlyának növelésében stb. egyaránt érdekelt frakcióinak közös meggyőződései egyfajta „birodalmi ideológiában” csapódtak le. A korabeli konzervatív közvélemény viszont a birodalmi érdekek érvényesítésének legfőbb akadályát a szociáldemokráciában látta, a szociáldemokrácia tömegpárttá válását pedig a belső vándorlás és a városodás közvetlen következményeként fogta föl. Igen széles körben hatottak bizonyos katonapolitikai megfontolások is. A keleti tartományoknak a városbaözönlés következtében fokozódó „kiürülése”, a városoknak a hadsereg emberutánpótlásának biztosítása szempontjából kedvezőtlen demográfiai fejlődése stb. ezek szerint gyengítette az ország „védelmi képességét”.⁶⁰ Az első világháború drámaian igazolni látszott a nagyvárosok ellenfeleinek aggodalmait.

⁵⁸ A két utolsó bekezdéssel kapcsolatban lásd Marx: „A tőke”, I, uo. jelzett kiad., 470–471. o.; Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 453., 456., 470–471. o.; Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 47. o.; a különböző paraszti rétegek politikai szövetségeiről lásd ugyanitt, 46–47. o.

⁵⁹ Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 453–454. o.; Bergmann, i. m. 74., 78–80. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 300. o.

⁶⁰ Bergmann, i. m. 21., 71–74., 78–80., 164–172. o.; Rosenberg: „Wirtschaftskonjunktur, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa 1873–1896”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 247–252. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 305. o.; Tokody–Niederhauser, i. m. 218., 223–224. o. F. Zunkel: „Industriebürgertum in West-Deutschland. Der Kampf um den gesellschaftlichen Aufstieg und soziale Emanzipation”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 331–341. o.

Sőt úgy tűnik, egy ideig maga a városi munkásság is ambivalensen viszonyult a nagyvárosi fejlődéshez. Igaz, a dolgozó osztályok számára a vidék nem csak a pauperizmust jelentette; az anyagi nyomor itt a személyes függés különösen nyomasztó, félfeladális, patriarchális formáival egészült ki. Visszatekintve azonban a városokba menekülő (vagy oda üzött) tömegek számára a vidék mégis egyfajta „elveszett paradicsomként” jelent meg.

A jelentős társadalmi változások ellenére a falvakban, kisvárosokban mégiscsak lassabban bomlottak fel a megszokott életformák, helyenként (mint ezt pl. H. Hesse korai elbeszélései mutatják) még tovább élt egy és más a prekapitalista idők „idillikus” viszonyaiból. Az új nagyvárosi élet- és munkakörülmények ezzel szemben azonnal tömeges és akut alkalmazkodási nehézségeket okoztak. A viharos urbanizációs folyamatok először is a nyomor új, városi formáinak térhódításával, főként pedig a munkások rossz lakásviszonyainak sajátos kiéleződésével jártak együtt. Minthogy a régebbi városok „építkezési rendje már nem felel meg az új nagyipar és az annak megfelelő forgalom feltételeinek” – írta Engels –, új utcákat kell törni, vasutakat kell átvezetni rajtuk stb., ez pedig a munkáslakások tömeges lebontásához vezet. A következmény a hajléktalanok, ágyrajárók szaporodása, a fokozódó zsúfoltság, a telekspekuláció erősödése és a lakbérek hihetetlen emelkedése volt. Ehhez járult, hogy a városi munkás most elvesztette az elemi biztonság és stabilitás mindazon garanciáit, amelyeket korábban a faluközösség, a céhintézmények, a kiterjedt és sokrétű vidéki szegénygondozás és nem utolsósorban a hagyományos nagycsalád nyújtott számára – mégpedig nemcsak anyagi, hanem erkölcsi és pszichikus vonatkozásban is. A konzervatív szerzők visszatérő kritikája a városiakok „gyökértelenné válása”, „atomizálódása”, „eltömegesedése” felett ebben a vonatkozásban nagyon is valóságos problémákra utal. Mint erre már a fiatal Engels rámutatott, éppen a nagyvárosokban „semmisülnek meg a legradikálisabban a régi jó idők szokásai és viszonyai”. A „leírhatatlan nyomort” itt mindenütt „brutális közöny” egészíti ki, „minden egyes ember lelketlenül csak személyes érdekeivel törődve magába zárkózik”. Nem kellett tehát romantikus antikapitalistának lenni annak megállapításához, hogy „az emberiség felbomlása monaszokra” a modern gyárvárosokban „végső kifejttségében látható”.^{6 1}

Igaz, a század végétől kibontakozó szociálpolitikai erőfeszítések kapcsán nemcsak a társadalombiztosítás, hanem a várostervezés kezdetei is megjelentek; szaporodtak a munkáslakás-építési akciók is stb. Az ipari forradalomnak a városfejlődésre gyakorolt hatása azonban a dolgozó tömegek szempontjából egészében Németországban és Amerikában sem járt elvileg kedvezőbb következményekkel, mint Angliában. Mindehhez hozzá kell még számítanunk a kistermelői önállóság emlékeiből, a korábbi falusi életmód természetközelségéből táplálkozó többé-kevésbé tudatos és ellentmondásos nosztalgiákat, amelyek különösen a faluról elszármazott városi munkások első és második generációjában voltak elevenek. (Többek között e nosztalgiákkal függ össze E. Howard reformista ihletésű „kertvárosi-mozgalmának” Európa-szerte tapasztalható visszhangja is.)^{6 2}

^{6 1} A fentiekkel kapcsolatban vö. Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 82–84. o.; Deuerlein, i. m. 55–60. o.; Bergmann, i. m. 20–21. o.; Engels: „Előszó [a „Lakáskérdéshez” második kiadásához]”; *MEM* 18, 643–644. o.; Engels: „A lakáskérdéshez”; *MEM* 18, 201. o.; Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában”; *MEM* 2, 240–242. o. A nagyvároskritika „racionális magvával” kapcsolatban lásd H. Oswald *Die überschätzte Stadt* c. könyvét is, Walter Verlag, Olten 1966, 29–68. o.

^{6 2} K. Zapf: *Rückständige Viertel*, Majna-Frankfurt 1968, 21–22. o.; B. Lutz: *Vorlesungen zur*

A nagyvárosellenességnek, valamint „a vidék” és „a kisváros” azt kiegészítő kultuszának tehát Németországban hosszú ideig komoly tömegbázisa volt. (A húszas évek során pl. a junkerok – ezúttal a Német Nemzeti Néppárttal szövetkezve – újabb, részben nagyvárosi választókerületekre tudták kiterjeszteni politikai befolyásukat.)⁶³ Ha azonban az agrárromantikus színezetű nagyvároskritika érvei láthatólag jóval szélesebb körben rendelkeztek említésreméltó „evidenciával”, mint az agrárkonzervatív erők közvetlen gazdasági érdekei, ez a körülmény nemcsak a fentiekben jelzett politikai-ideológiai érdekkonstellációval, hanem ezen érvek sajátos kétértelműségével, „képlékenységével” is összefüggésben van.

Az ipari forradalom által életre hívott tőkés nagyvárosok olyannyira az új európai civilizáció foglalatainak, „roppant enciklopédiáinak” (Riehl) tűntek, hogy a kortárs elemzések egy részében az új, iparosodó társadalom városi jellege nagyobb hangsúlyt kapott, mint a modern iparvárosok kapitalista jellege. Még azokban a koncepciókban is, amelyek hangsúlyozzák a modern városfejlődés „önmagában meghasonlott”, antagonisztikus jellegét, a kritika éle látszólag egyaránt irányult a „liberalizmus” és a „szocializmus”, a modern burzsoázia és a nagyipari proletariátus mint városképző erők ellen. (Valójában persze a nagyvárosi életforma egyre szélesebb rétegeket – proletariátus, kispolgárok, értelmiség – sújtó negatívumainak éles, de a végső gazdasági-társadalmi összefüggéseket naivitásból vagy demagógiából éppenséggel elleplező kritikája az uralkodó osztályoknak kedvezett. Komoly ösztönzést jelentett – sőt részben célképzeteket szolgáltatott – a reformista várospolitikai koncepciók kidolgozásához; a „vidék” állítólag „organikus” és „harmonikus” életviszonyainak megdicsőítésével pedig közvetlenül manipulatív funkciót is betöltött.)⁶⁴

Az agrárromantikus színezetű nagyvároskritika patetikus érvelése ily módon az idők során széles körben osztott városellenes előítéletekben csapódhatott le. Ezek növekvő elvontsága-„képlékenysége”, egyértelműen és viszonylag könnyen meghatározható gazdasági érdekektől való fokozódó „eloldódása” megkönnyítette, hogy kölcsönhatásra lépjenek más ideológiai képződmények bizonyos elemeivel. Az urbanizációs folyamatok és a velük kapcsolatos válságjelenségek pl. az ugyancsak rendkívül széles körű befolyásra szert tevő kultúrkritika és kultúrpresszimizmus konzervatív teoretikusait is komolyan aggasztották. Minthogy agrárkonzervativizmus és kultúrpresszimizmus között – a különbségek és viták ellenére – más kérdésekben is figyelemre méltó affinitás mutatkozott,

Großstadtsociologie, Universität München, Manuskripte des Institut für Sozialwissenschaftliche Forschung, München 1968; Deurlein, i. m. 98–109. o.; Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 83–84. o.; Mottek, i. m. 223. o. „Ahol a tőkés termelés nálunk teljesen meghonosodott, például a tulajdonképpeni gyárakban, ott az állapotok sokkal rosszabbak, mint Angliában – írja Marx 1867-ben –, mert nincs meg a gyári törvények ellensúlya. Minden más területen bennünket . . . nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk . . .” *MEM* 23, 6. o.

⁶³ Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 83–84. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, *uo. jelzett kiad.*, 306–307. o.

⁶⁴ H. Berndt: „Der Verlust von Urbanität im Städtebau”; *Das Argument*, 1967/4, 266–270. o.; H. Berndt: *Das Gesellschaftsbild bei Stadtplanern*, K. Krämer Verlag, Stuttgart–Bern 1968, 25–29., 35–44., 48., 58–59. o.; Oswald, i. m. 72–73. o.; Pfeil, i. m. 10. o.; Zapf, i. m. 21–23. o.; Lutz, i. m.

kézenfekvő, hogy e két áramlat városkritikai érvei is elegyedtek és kölcsönösen erősítették egymást.⁶⁵ A német társadalom széles rétegeiben eleven városellenes hangulatokat egyébként a „Harmadik Birodalom”-ban kidolgozott településprogramok is messzemenően figyelembe vették és demagóg módon felhasználták. A fasiszta ideológia azonban – bár a hagyományos városkritika bizonyos előítéleteit osztotta – egészében az urbanizációs folyamatok viszonylag differenciáltabb, a birodalom ipari, katonai és manipulációs szükségleteit is figyelembe vevő koncepcióját dolgozta ki.⁶⁶

Az agrárromantikus városideológiák gazdasági-társadalmi eredetüktől „eloldódó”, viszonylag messzemenő önállóságra szert tett, ugyanakkor ideológiatörténeti kontinuitásukból is kiragadott, többé-kevésbé ellentmondásos kombinációkban elegyedő elemei egy ideig még a második világháború után is továbbtengődtek. Bár tömegeket többé nem tudtak mobilizálni, egyes csoportok, intézmények tevékenységére hatással lehettek.⁶⁷ A hatvanas évek elejétől aztán az NSZK-ban újból megélnékültek a városviták. A háború után kibontakozó urbanizációs folyamatok problémáival való önkritikus szembenézés azonban ekkor már szükségképpen a konzervatív nagyvároskritika kritikájával kezdődött.

⁶⁵ Vö. F. Stern: *Kulturpessimismus als politische Gefahr. Eine Analyse der nationalen Ideologie in Deutschland*, Scherz Verlag, Bern–Stuttgart 1963, 1–22., 207–208., 285–287., 321. o.; H.–J. Lieber: *Kulturkritik und Lebensphilosophie. Studien zur deutschen Philosophie der Jahrhundertwende*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1974, VII., 3–5. o.; Adorno: „Kulturkritik und Gesellschaft”; *Prismen*, jelzett kiadó, 7–31. o.; F. Stern említett, P. de Lagarde, J. Langbehn és M. van den Bruck tevékenységét elemző munkájában ezek az érintkezési pontok világosan megfogalmazódnak.

⁶⁶ H. Berndt: *Das Gesellschaftsbild . . .*, jelzett kiadó, 21–24. o.; Bergmann, i. m. 278–281., 354–360. o.

⁶⁷ H. P. Bahrdt: *Humaner Städtebau. Überlegungen zur Wohnungspolitik und Stadtplanung für eine nahe Zukunft*, Nymphenburger Verlagshandlung, München 1973, 19–20., 23–27. o.; H. Berndt: *Das Gesellschaftsbild . . .*, jelzett kiadó, 46–59. o. A nagyvároskritika továbbélő közhelyei közül a következők emelhetők ki. A nagyvárosok „természetellenes”, „biológiai szempontból önpusztító” képződmények, amelyek lakosságára az emberek közötti viszonyok „nivellálódására”, „el-dologiasodására” való tekintettel „atomizálódás”, „eltömegesedés” és „manipulálhatóság” jellemző Vö. pl. Oswald, i. m. 87–90. o.

Tamás Tóth: A Contribution to the Ideological History of Conservative Tendencies against Urbanization

This study undertakes an analysis of some conservative forms of urban criticism in Germany before 1945. Apart from different agrarian-conservative organizations, these trends were mainly represented by W. H. Riehl and O. Spengler, whose arguments, not always free from demagoguery, gradually developed into anti-town prejudices shared by wide masses of people.

Therefore, the author aims at more than a mere reconstruction of the elements of urban criticism found in the work of Riehl and his followers. On the one hand, he goes on to explore the social and economic background of those tendencies, namely one of the most striking and, for many people, alarming features of capitalist urban development in Germany: the vital problem of the fast and unprecedented regional mobility of the population. On the other hand, he seeks to throw light on the way an anti-urban ideology exerts its influence, especially by trying to answer the following question. What is the explanation of the fact that, even though the above mentioned authors and organizations closely linked up their criticism of cities with an irrationalistic, reactionary-minded idealization of the negative traits of the German peasantry or rural population, the mass feelings against cities in the period could by no means be reduced simply and fully to specific agrarian interests, for an ambivalent disposition towards urban development was shared not only by the bourgeoisie but, for some time, by parts of the working class in towns as well?

Тамаш Тот: К истории консервативной антиурбанистической идеологии.

Статья предпринимает анализ консервативных форм немецкой антиурбанистической критики периода до 1945 года. Представителями этой тенденции были В. Х. Рил, О. Шпенглер [а также различные аграрно-консервативные организации], чьи демагогические размышления отложились в антиурбанистических предрассудках широких масс.

Поэтому автор не ограничивается одной лишь реконструкцией антиурбанистических моментов в деятельности Риля и его последователей. С одной стороны он пытается вскрыть общественно-экономический и исторический фон этих концепций, а именно, одно из самых заметных и многих затрагивающих явлений, сопровождавших в Германии капиталистическую урбанизацию, подлинные явления быстрого и до сих пор невиданного территориального перераспределения населения. С другой стороны он стремится выяснить механизм действия антиурбанистической идеологии, отвечая на следующий вопрос. Хотя антиурбанистическая критика у вышеназванных авторов и организаций и сплеталась тесно с иррационалистической, реакционной идеализацией негативной специфики немецкого крестьянства, а антиурбанистические направления той эпохи не сводимы просто и до конца к специфически аграрным интересам, почему они оказывали влияние и на городскую буржуазию, и даже часть городских рабочих до определенной поры высказывала амбивалентное отношение к росту больших городов.